

De zinnelijke verleiding van dingen¹

Milena Veenis

In the attempt to cope with (...) alienation (...) men and women longed for a new wholeness in their lives; (...) in times of rapid change a hunger for totality came to the fore, the yearning for a fully furnished house.²

Het heeft niet lang geduurd, maar even hebben de inwoners van Oost-Duitsland gedacht dat de hemel op aarde was neergedaald. Dat was in het najaar van 1989, toen de Berlijnse Muur viel. Wanneer Oost-Duitsers over die dagen vertellen, verschijnt er ook nu nog iets in hun blik waaraan je kunt zien wat voor spanning en hoop zich toen van hen meester moet hebben gemaakt. Vanaf dat moment zou niet alleen de omringende wereld, maar ook het eigen leven er heel anders uitzien: vrijer en democratischer natuurlijk, maar vooral ook comfortabeler, rijker en welvarender. Zo dachten ze toen, zo hoopten ze toen. En in de meeste verhalen komt duidelijk naar voren dat de hooggespannen verwachtingen voor een groot deel samenhangen met de materieel-consumptieve veranderingen waarvan men hoopte dat ze zouden komen en die, zoals bekend, inderdaad kwamen.³

Momenteel is in Oost-Duitsland alles te koop waar je als verwende westerling aan gewend bent: van hypermoderne computerapparatuur tot verse basilicum, van met goud versierde longdrinkglazen tot de nieuwste modellen Volkswagen, Mercedes-Benz en Renault. Maar hoe gewenst ze voorheen ook waren en hoe nastrevenswaardig ze ook nu nog zijn: de komst van al die mooie dingen heeft een aantal ontwikkelingen in gang gezet waar niemand zich wel bij voelt. Iedereen heet tegenwoordig nog slechts in één ding geïnteresseerd te zijn: de hand leggen op zo veel mogelijk nieuwe voorwerpen. Naar beproefd kapitalistisch model is het bereiken van een hoge(re) sociaal-economische status ook in Oost-Duitsland voor de meeste mensen een belangrijk levensdoel geworden. En ook hier te lande wordt de mate waarin men dat heeft bereikt, bij voorkeur getoond én herkend aan de bezittingen die men tentoonspreidt. 'Hast du was, bist du was', zo kan de huidige Oost-Duitse tijdgeest worden gekarakteriseerd.

Opvallend is echter, dat materieel bezit in de ogen van veel Oost-Duitsers veel méér is dan een bruikbaar aanknopingspunt waaraan iemands maatschappelijke status kan worden afgelezen. Veel mensen lijken tevens hun hoogst persoonlijke gevoel van eigenwaarde in verband te brengen met de hoeveelheid bezittingen die ze hebben vergaard. Kort samengevat: Oost-Duitsers hebben het gevoel in een wereld terecht te zijn gekomen, waarin de persoonlijke waarde van mensen volledig wordt gereduceerd tot de bezittingen die ze hebben. En hoewel vrijwel iedereen dit een verwerpelijke, sociaal verscheurende en emotioneel vervreemdende tendens vindt, zet bijna niemand zich hier daadwerkelijk tegen af of onttrekt zich eraan.

De relatie tussen mensen en dingen in Oost-Duitsland wordt gekenmerkt door uitersten.⁴ Een sterk verlangen naar dingen gaat samen met een diepe teleurstelling in wat ze bewerkstelligen. En terwijl er klaarblijkelijk sprake is van een sterke identificatie met materiële bezittingen, gaat die hand in hand met gevoelens van sociale versnippering en emotionele vervreemding.

Hoewel alleen al die uitersten interessant genoeg zijn om nader te onderzoeken, is het opvallend dat er in het sociaal-wetenschappelijke denken over materiële cultuur vergelijkbare extremen te ontdekken zijn. Lange tijd werden voorwerpen door antropologen enerzijds herkend als de representatie van cultureel betekenisvolle fenomenen; ze zouden de afspiegeling zijn van de collectieve identiteit, mentaliteit of de dominante normen en waarden in een samenleving. Anderzijds werd er aan materiële bezittingen dikwijls juist een potentieel vervreemdende rol toegedicht. We zien in het wetenschappelijk denken over de relatie tussen mensen en materiële cultuur derhalve posities terug, die lijken op wat in Oost-Duitsland zo duidelijk aan de dag treedt.

Waarom geven uitgerekend materiële voorwerpen aanleiding tot zulke extreme reacties, gevoelsmatig, maar in het verlengde daarvan ook intellectueel? De Oost-Duitse situatie is interessant omdat deze meer inzicht geeft in een mogelijk verband tussen het extreme verlangen en de gevoelens van identificatie enerzijds, en de daaropvolgende teleurstelling en gevoelens van vervreemding anderzijds.

Ware authenticiteit en vervreemding:

Antropologen over dingen

Het sociaal-wetenschappelijk denken over dingen werd lange tijd gedomineerd door twee benaderingen: een (post-)structuralistische,⁵ en een (neo-)marxistische benadering.⁶

Het belang dat in kapitalistische samenlevingen aan materiële goe-

deren werd toegekend, werd veelal geïnterpreteerd als kenmerkend voor de vervreemding en het valse bewustzijn waar de inwoners van die samenlevingen in gevangen waren. De verhouding tussen mensen en objecten in dergelijke samenlevingen werd als 'fetisjistisch' gekenschetst; dingen werden gezien als de valse verleiders, met behulp waarvan mensen ervan werden weerhouden hun ware belangen na te streven.

Deze interpretatie stond lijnrecht tegenover de manier waarop de verhouding tussen mensen en dingen in niet-westerse samenlevingen veelal werd bestudeerd. Met betrekking tot de voorwerpen waarmee de inwoners van dit type samenlevingen zich omringden, ging men er juist vanuit dat die dingen buitengewoon betekenisvol waren omdat zij uitdrukking gaven aan de authentieke identiteit, mentaliteit, normen en waarden of het wereldbeeld van de mensen in kwestie.

'Authentieke identiteit' versus 'vervreemding'; 'directe expressie' danwel 'valse verleiders': zo tegenovergesteld als ze ook mogen lijken, zowel het kritische, van buitenaf opgelegde marxistische perspectief, als het romantische beeld van 'authentieke identiteiten' die in voorwerpen 'tot uitdrukking komen', komen in feite op iets vergelijkbaars neer. Beide benaderingen gaan uit van een situatie waarin de mens volkomen één is met zijn eigenlijke strevingen en belangen, met zijn authentieke, waarachtige 'zelf'.

Ruim tien jaar geleden heeft de antropologische studie van de relatie tussen mensen en objecten een nieuwe impuls gekregen met het verschijnen van het werk van Daniel Miller en Colin Campbell. Hoewel beide auteurs die relatie vanuit uiteenlopend perspectief en ter beantwoording van uiteenlopende vragen centraal hebben gesteld, bestaat er een opvallende overeenkomst tussen beide benaderingen.

Miller wilde vooral duidelijk maken dat massaal geproduceerde consumptiegoederen niet de oppervlakkige cultuurvernietigers zijn waarvoor ze lang werden gehouden, maar dat consumptie een centrale en 'positieve' plaats verdient in ons denken over hedendaagse samenlevingen. Miller benadrukt dat objecten een constitutieve rol spelen in het ontwikkelingsproces dat antropologen 'cultuur' noemen. In navolging van Hegel en Marx stelt hij dat mensen aspecten van zichzelf externaliseren en objectiveren, hetgeen aanleiding geeft tot gevoelens van 'vervreemding'. De marxistische notie over vervreemding 'as estrangement from the products of labour, regarded as having been invested with the social being of the producer', vindt Miller echter te beperkt:

'The experience of alienation as estrangement may encompass a much wider spectrum of interaction between social groups and their received

environment than that of the relations of production which have been the focus of conventional socialism.⁷

Bovendien herkent Miller 'vervreemding' slechts als een fase in een proces van voortdurende zelfontwikkeling, want volgens hem slagen mensen erin de vervreemding op te heffen 'in the form of an appropriation, understood as a re-socialisation, of the artefactual environment'.⁸ Door middel van consumptie worden gevoelens van vervreemding opgeheven: dezelfde objecten, die voorheen als vreemd tegenover ons stonden, worden gebruikt in het persoonlijke en gemeenschappelijke ontwikkelingsproces waarvan sociaal-wetenschappers de tijdelijke uitkomst 'identiteit' danwel 'cultuur' noemen.⁹ Door dingen te kopen eigenen mensen zich de hen als 'vreemd' tegenoverstaande buitenwereld toe. En waar de mens bij Marx vooral Homo Faber¹⁰ is, lijkt hij bij Miller vooral Homo Consumens te zijn.

Millers analyse lijkt zeer toepasselijk op hedendaagse (westerse) consumptiemaatschappijen. Breng één dag door in een Nederlandse winkelstraat, sla een willekeurig tijdschrift open, dompel je gedurende een etmaal onder in de verschillende reclame-uitingen waar de gemiddelde Nederlander mee wordt geconfronteerd, en de conclusie is onontkoombaar: voor veel mensen is consumptie bij uitstek de manier om zich als individu in de buitenwereld te manifesteren. Terwijl Marx vooral de productieve capaciteiten van mensen als wezenlijk herkende, eigenen mensen zich tegenwoordig de hen vreemd tegenoverstaande buitenwereld bij voorkeur consumerend toe. Volgens Miller overwinnen zij door die vorm van toeëigening niet alleen het gevoel van vervreemding, maar ontwikkelen ze bovendien zichzelf en – gemeenschappelijk – hun cultuur.

Millers boek heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan het antropologische denken over materiële cultuur; niet alleen was hij – in het sociaal-wetenschappelijke debat over consumptie – de eerste die zowel oog had voor het processuele, niet-essentialistische karakter van begrippen als 'cultuur', 'identiteit' en 'betekenis', maar bovendien was hij een van de eersten die – hoewel deels voortbouwend op Marx – afrekende met de negatieve connotaties rond massaconsumptie(goederen) als individueel-vervreemdende en cultuurvernietigende rommel.

Toch is dat laatste tegelijkertijd ook een tekortkoming van Millers perspectief. In zijn (terechte en theoretisch noodzakelijke) streven om (massa)consumptie te ontdoen van het louter negatieve, kritische beeld daaromtrent, benadert Miller de relatie tussen mensen en dingen te eenzijdig. Hij besteedt vrijwel alleen aandacht aan het positieve, constitutieve potentieel van consumptie. En hoewel het begrip 'vervreemding' een belangrijke rol speelt in zijn theoretische argument,

geeft hij nauwelijks aan hoe en waarom vervreemding überhaupt een rol speelt in het concrete contact tussen mensen en objecten.

Hij constateert dat de marxistische invulling van vervreemding – in termen van productie(verhoudingen) – heden ten dage ‘anachronistic’ is en stelt voor het begrip een veel ruimere toepassing te geven: ‘Within an industrial context, the very scale of institutions which construct and distribute its products may make alienation an intrinsic condition.’¹¹ Daarbij maakt hij echter niet duidelijk waar die intrinsiek vervreemdende conditie uit bestaat. Bovendien roept zijn bredere interpretatie van vervreemding de vraag op, waarom de ervaring van vervreemding dan uitgerekend door de toeëigening van dingen kan worden opgeheven. Wanneer vervreemding niet voortkomt uit de (verstoorde) verhouding tussen mensen en hun productieve vaardigheden, waarom zijn dan toch uitgerekend materiële objecten in staat om die ervaring te doen verdwijnen? ‘If material culture is to be treated as a special case, why?’¹² Die vraag wordt door Miller nauwelijks gesteld.

In hetzelfde jaar verscheen er een ander boek over de verhouding tussen mensen en dingen in hedendaagse consumptiemaatschappijen: *The romantic ethic and the spirit of modern consumerism* van de socioloog Colin Campbell. Anders dan Miller heeft Campbell zich primair geconcentreerd op de vraag waarom er in hedendaagse westerse samenlevingen zo’n oneindig verlangen naar dingen uitgaat. Het ene ding is nog niet aangeschaft, of er duikt alweer een nieuw verlangen op, naar een ander voorwerp en zo – aldus Campbell – gaat het letterlijk eindeloos door. Waarom?

Volgens Campbell is het verlangen dat mensen op dingen richten eigenlijk veel diffuser van aard; het is een relatief ongericht romantisch verlangen naar verbetering, verrijking, verandering van de werkelijkheid. Moderne consumenten worden volgens Campbell gedreven door een ‘permanent desiring mode’¹³; dagdromend geven ze zich over aan hun verlangens. En de ervaringen die ze zo opdoen, trachten ze vervolgens in werkelijkheid te beleven door dingen te kopen. Ze zoeken naar een manier om in werkelijkheid die ervaringen mee te maken die ze al dagdromend hebben ondergaan, en dat verlangen hecht zich aan concrete voorwerpen: ‘Als ik die jurk nu maar had, zou iedereen mij bewonderend nastaren en dan zou ik me net zo prettig voelen als in mijn dromen.’¹⁴

Omdat het verlangen echter vele malen diffuser, wijds en ongegericht is dan de jurk of de bewonderende blikken (die nu inderdaad geogst worden) kunnen waarmaken, duurt het nooit lang voordat het aangeschafte ding een relatief gewoon gebruiksvoorwerp is geworden. De jurk is mooi, en het is buitengewoon prettig dat hij in de kast hangt, zodat je hem eens in de zoveel tijd kunt aantrekken, wanneer je

bewonderend wilt worden nagestaard. Maar het onweerstaanbaar sterke verlangen dat er naar de jurk uitging toen deze nog in de etalage hing, is verworpen tot een vaag plezierig vooruitzicht dat, wanneer je de jurk aantrekt, het ding doet waarvoor het bedoeld is: het verfraait het lichaam en het helpt de draagster bewondering te oogsten, maar meer ook niet. En dat is karig, vergeleken met het ongerichte, maar onweerstaanbare verlangen dat er in eerste instantie naar uitging. Dat verlangen is uit de aard der zaak niet te bevredigen. 'The gap between the real and the imagined can never actually be closed.'¹⁵ En hoewel juist die kloof steeds de bron is van nieuwe materieel-consumptieve verlangens, is de 'consummation of desire' altijd ook een 'necessarily disillusioning experience'.¹⁶

In het werk van Miller en Campbell wordt niet alleen de relatie tussen mensen en dingen op een nieuwe manier gethematiseerd. Uit hun werk komt bovendien naar voren dat mensen zich op een buitengewoon dubbelzinnige manier verhouden tot de materiële wereld die hen omringt. Bij Campbell hangt die dubbelzinnigheid samen met het verlangen (dat zich min of meer toevallig aan dingen hecht)¹⁷ en de daaropvolgende gevoelens van teleurstelling; bij Miller gaat het om een proces waarin gevoelens van vervreemding en identificatie afwisselend een rol spelen.

De oude tegenstelling tussen dingen als expressie van authentieke identiteiten en dingen als valse verleiders, maakt in het werk van genoemde auteurs plaats voor inzicht in de ambivalentie, inherent aan de relatie tussen mensen en goederen. Welnu, als er iets in het oog springt, wanneer je je, zoals ik de afgelopen jaren heb gedaan, concentreert op de plaats en betekenis van consumptie en materiële cultuur in het voormalige Oost-Duitsland, is het dat dingen daar eveneens op een uitgesproken ambivalente manier buitengewoon belangrijk zijn. Maar terwijl die ambivalentie bij Miller kenmerkend zou zijn voor twee – ideaaltypische – fasen in een individueel en maatschappelijk ontwikkelingsproces, had ik tijdens mijn onderzoek in Oost-Duitsland geenszins de indruk dat hier sprake was van een positief te waarderen ontwikkeling. Integendeel: wat hier plaatsvond, werd door de betrokkenen bovenal als 'bedrog' gekenschetst: de dingen maakten niet waar wat ze leken te beloven. En terwijl Campbell zou stellen dat dingen uit de aard der zaak niet waarmaken wat ze lijken te beloven, omdat dingen 'slechts' het aanknopingspunt zijn van relatief ongerichte verlangens, vroeg ik me tijdens mijn onderzoek in Oost-Duitsland niet alleen af waarom dat verlangen zich uitgerekend aan dingen hechtte, maar ook of dat verlangen wel zo ongericht en diffuus, veranderend en onbeoembaar was als Campbell meent.

Tijdens mijn verblijf in de voormalige DDR werd mij steeds duide-

lijker dat het Oost-Duitse verlangen naar West-Duitse dingen werd ingegeven door het verlangen om met behulp van die dingen eindelijk 'zichzelf' te vinden. Veel Oost-Duitsers hadden voor de val van de Muur verwacht met behulp van westerse dingen hun 'ware, onvervreemdbare (Oost-)Duitse identiteit' te vinden. Die hoop werd ingegeven door de Oost-Duitse geschiedenis, maar tevens gevoed door een aspect van de relatie tussen mensen en objecten, waaraan in de sociaal-wetenschappelijke literatuur tot nu toe opvallend weinig aandacht is besteed: de zintuiglijke manier waarop mensen zich tot voorwerpen verhouden. Een terugblik.

Materieel geluk

Wie herinnert ze zich niet: de wereldwijd uitgezonden televisiebeelden tijdens de val van de Muur in 1989 en de 'consumptieve orgie'¹⁸ waar Oost-Duitsers zich toen *en masse* aan overgaven? Al die Oost-Duitsers met hun boodschappentassen in de hand, die verdwaasd van geluk rondrenden in het westen van het land: waarheen? wat nu? En vooral ook: wat kopen we het eerst? 'We dachten dat de hemel op aarde was neergedaald', aldus een veel gehoorde zinsnede.

Wat voor hemel dat was, en waarom die hemelse voorstellingen uitgerekend samenhangen met de materiële overvloed van het Westen, kan alleen begrepen worden tegen de achtergrond van de Oost-Duitse materieel-consumptieve geschiedenis. De grote lijnen zijn bekend: de DDR was het land van de materieel-consumptieve tekorten, waar altijd lange rijen wachtenden voor winkels stonden; waar mensen vaak een boodschappentas op zak hadden omdat ze nooit wisten of ze niet ergens zouden komen waar opeens iets schaars te koop zou zijn. De DDR was het land waar mensen zich aansloten bij bestaande rijen, zelfs al wisten ze niet wat er verkocht werd. Alleen al het feit dat die rij er stond, gaf aan dat er iets schaars en *dus* waardevols verkocht werd. En als je dat zelf al niet kon gebruiken, kon je er ongetwijfeld een ander, of desnoods via via iemand een plezier mee doen. De DDR was het land waar iedereen deel uitmaakte van uitgebreide ruilnetwerken en waar contacten tussen mensen grotendeels over goederen gingen: 'Heb jij iets voor mij, dan help ik jou aan iets wat jij nodig hebt.' Iedereen hielp elkaar bij het verkrijgen van schaarse goederen en op menige werkplek gingen dagelijks briefjes rond, waarop collega's opschreven wat ze nodig hadden uit de verschillende winkels, waarna vervolgens de taken verdeeld werden: A gaat vandaag naar de slager, B neemt het warenhuis voor haar rekening en C de drogist. Oftewel (Oost-Duits grapje): moeder stuurt Jantje op pad om wat peterselie te kopen. Wanneer hij na enige tijd terugkomt zonder het gevraagde groen, vraagt

moeder of er werkelijk nergens peterselie te koop was. Jantje antwoordt: 'Nee, echt niet. Ik ben de hele stad doorgeweest, maar er stond nergens een rij.'

Behalve het land van de grote tekorten, was de DDR echter ook het land waar de materieel-consumptieve beloften tot in de hemel reikten. Na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog werd de verslagen Duitsers in het oostelijk deel van het land een compleet nieuw bestaan aangeboden en zoals bekend was dat bestaan volgens materialistische uitgangspunten ingericht. Het zou echter een misvatting zijn om die aanduiding alleen in algemene filosofische termen op te vatten.

In Oost-Duitsland werd de materiële herinrichting en wederopbouw van het land na de Tweede Wereldoorlog van meet af aan als één van de belangrijkste concrete ankerpunten van de socialistische heils-ideologie beschouwd, met behulp waarvan de inwoners van de DDR geacht werden hun leven een compleet nieuwe richting, vorm en betekenis te geven. Materiële vooruitgang was hier niet zómaar een doel; het was de voornaamste bron van zelfrealisatie, saamhorigheid en geluk. De boodschap van de Oost-Duitse ideologische teksten, de socialistisch-realistische kunst, de afbeeldingen in Oost-Duitse kinderboeken, op politieke posters en plakaten, en van de officiële teksten over de herinrichting van het Oost-Duitse materiële bestaan is steeds dat er in deze samenleving niets mooiers denkbaar is, dan met elkaar te werken aan een materieel betere toekomst. Daardoor zou er een 'wahre Menschengemeinschaft'¹⁹ worden gecreëerd, waarbinnen sprake zou kunnen zijn van 'de werkelijke toeëigening van de menselijke wezensaard door en voor de mens'.²⁰ En uiteindelijk zouden deze inspanningen de 'volledige, bewuste (...) terugkeer van de mens naar zichzelf; als een maatschappelijk, dat wil zeggen: menselijk wezen' tot gevolg hebben, alsmede de 'freien Entfaltung des einzelnen im Dienste des Volksganzes'.²¹ Binnen deze socialistische geluk-als-zelfvervullingsvoorstellingen was een speciale rol toegekend aan de materiële omgeving.

In Oost-Duitsland was de architectuur van steden, straten en woonwijken van meet af aan net zo belangrijk als de inrichting van de woonkamer en de keuken. Binnen het socialistische gedachtengoed is de materiële omgeving veel méér dan het concrete product van menselijke arbeid(sverhoudingen en -inzet) omdat zij, als tastbare materialisatie daarvan, tevens de aanzet geeft tot de verdere ontwikkeling van mens en samenleving. Daarom werd er in de DDR veel aandacht besteed aan het zoeken naar de juiste materiële vormgeving en inrichting van het dagelijks leven. 'Unsere Wohnung ist mehr als nur "Schale", "Gehäuse", "umbauter Raum", sie ist Teil unseres Wesens, das sich mit uns entwickelt und in dem wir erst voll zu uns selber finden, uns

verwirklichen'²², aldus de redactie van het populaire woontijdschrift *Kultur im Heim*.

Het is van groot belang dat mensen zich met de juiste materiële omgeving omringen. Volgens de Oost-Duitse denkers die zich over deze kwestie bogen, is dit over het algemeen bijna automatisch het geval omdat de dialectische ontwikkeling er nu eenmaal voor zorgt dat 'der aufgeklärte Mensch' zich bij voorkeur omgeeft 'mit Dingen, die ihm nicht Wesensfremd sind', maar met 'Ausdrucksformen, die lebensbejahend, ehrlich und wahrhaftig sind'.²³ Toch zijn er steeds weer mensen die het eenvoudigweg niet lijken te kunnen leren: 'Manche Menschen müssen zum Glück gezwungen werden!', aldus de – bij tijd en wijle bijna hopeloze – redactie van *Kultur im Heim*.²⁴ En het is de taak van vormgevers en verkopers, van woontijdschriften, wetenschappers en krantenredacties daarbij de helpende hand te bieden en haar lezers *auf zu klären*.

Het vertoog over materiële cultuur in de DDR staat bol van de aansporingen en raadgevingen over het belang van een progressieve, aan de huidige tijd aangepaste, eerlijke en verstandige smaak: een smaak tégen 'kleinbürgerliche Besitzdemonstration'. Die paste immers niet bij 'der Grundhaltung zueinander, die aus der sozialistischen Menschengemeinschaft erwacht'.²⁵ Oost-Duitsers moesten de voorkeur geven aan eerlijke, functionele, simpele vormen en objecten, aangezien die het meest in overeenstemming waren met de eisen van de hedendaagse tijd. Want juist omdat dingen 'vergegenständlichte Arbeit und Material'²⁶ zijn, is het zaak die te allen tijde zo verstandig en weloverwogen mogelijk te benutten. Want alleen dan kan de materiële omgeving op haar beurt een stimulerende invloed hebben op de ontwikkeling van de socialistische samenleving, mens en cultuur.

'Hier sei kein Raum für spießbürgerliches und individualistisches Streben. Neid und Haß würden ausgerottet, und der Mensch werde vom Gefühl der Einsamkeit auf Erden befreit.'²⁷

Bevrijd van de gevoelens van eenzaamheid en vervreemding (die immers zo kenmerkend waren voor het materieel-consumptieve leven onder kapitalistische verhoudingen) stond de inwoners van de DDR niets in de weg om een stralende toekomst op te bouwen, waarin de materiële inrichting van de samenleving de basis vormde voor het gemeenschappelijk geluk van Ware Zelfverwezenlijking.

Het was een mooie belofte, zeker daar: temidden van de puinhopen van de Tweede Wereldoorlog. Maar het is natuurlijk de vraag in hoeverre Oost-Duitsers zich ook daadwerkelijk identificeerden met de 'officiële' ideologie en met de beloften die daarin vervat waren. Een een-

duidelijk antwoord op die vraag is onmogelijk te geven. Het alledaagse leven van de meeste inwoners van de DDR lijkt structuur, vorm én betekenis te hebben gekregen in een ingewikkeld proces van gelijktijdige identificatie met, en afzetten tegen, de officiële materialistische ideologie en beloften.

Spaanplaat tafels met houtmotief

Natuurlijk was het de inwoners van Oost-Duitsland duidelijk dat de hiervoor beschreven beloften grotendeels retoriek waren: de propaganda stemde immers op geen enkele manier overeen met de werkelijkheid. En dat er in Oost-Duitsland geen werkelijk gebrek was, wil nog niet zeggen dat de verkochte goederen ook daadwerkelijk in overeenstemming waren met de behoeften van de bevolking.

Zo was bijvoorbeeld de keuze uiterst beperkt: van veel dingen werd er maar één model verkocht, de meeste spullen waren niet bepaald 'modieus' te noemen,²⁸ sommige goederen waren alleen op bepaalde feestdagen te verkrijgen, bepaalde producten waren altijd schaars en de wachttijd voor een eenvoudige auto was 15 jaar. Winkelverkoopsters waren in de DDR dan ook buitengewoon populair. Iedereen wilde wel met hen aanpappen, teneinde begeerde goederen als broodroosters, panty's, kinderkleding, televisies, bouwmaterialen en dergelijke te verkrijgen. Al die schaarse goederen werden in de DDR 'Bückwaren' genoemd: wanneer het de klant eindelijk gelukt was om een verkoopster ertoe over te halen bepaalde goederen voor hem achter te houden, moest de verkoopster bukken, teneinde deze 'unter den Ladentisch' te bewaren, totdat de 'klant' de 'bestelde' waar kwam ophalen. Vervolgens moest de verkoopster zich nog eens bukken om de goederen onder de toonbank vandaan te halen en deze – tegen 'betaling' van een ander voorwerp, een dienst, of praktische hulp – aan de klant mee te geven.

De schaarste was niet alleen in winkels nijpend, maar vooral ook in de industrie. Steeds werden de arbeiders aangespoord om nóg efficiënter en doelmatiger met de beschikbare materialen om te gaan en het productiemotto werd op een gegeven moment 'macht mehr aus weniger', oftewel (Oost-Duits grapje): 'Hoe maak je steeds meer pasta uit steeds minder meel? Door de holte van de macaroni groter te maken!' Hoewel het assortiment in alle Konsum- en Delikat-winkels, van Dresden tot Rostock, hetzelfde was, werden bepaalde steden bevoorrecht ten opzichte van andere. Zo vervulde Oost-Berlijn de rol van uithangbord of *Schaufenster* jegens het Westen: koste wat kost moest ervoor gezorgd worden dat er in die stad zo veel mogelijk te verkrijgen zou zijn. Zodoende kon het gebeuren dat een echtpaar uit Rudolstadt

zo desperaat op zoek was naar vloerbedekking, dat ze op één dag op en neer reden naar Berlijn (ruim 500 km!), om te zien of het begeerde goed daar wellicht te krijgen zou zijn.

Toch wil dit niet zeggen dat er geen mooie, waardevolle of kwalitatief goede producten in de DDR werden gemaakt. Vanwege de economische noodzaak om vooral zo veel mogelijk harde valuta te verkrijgen, werd echter alles wat ook maar enigszins de moeite waard was, gereserveerd voor de export. De beste spullen gingen naar het Westen en de binnenlandse markt was min of meer een sluitpost.

Hout bijvoorbeeld was schaars in de DDR. Maar de voornaamste reden daarvoor was dat het hout uit de Oost-Duitse bossen naar het Westen werd geëxporteerd. In eigen land werd het vervolgens op alle mogelijke manieren nagemaakt. De meeste Oost-Duitse meubels waren gemaakt van een mengsel van zaagsel en lijn, dat werd beplakt met een plasticfolie met houtmotief, teneinde de suggestie van 'hout' te wekken. Behalve geëxporteerd, werd het Oost-Duitse hout ook gebruikt voor de productie van meubels, die naar Westerse landen werden geëxporteerd. Zo was het Zweedse woonwarenhuis Ikea een belangrijke afnemer van Oost-Duitse producten. Terwijl de in Oost-Duitsland gefabriceerde meubels in het Westen in een relatief lage marktcategory terecht kwamen, waren ze in de gewone meubelzaken in Oost-Duitsland niet verkrijgbaar. En omdat het grootste geluk dat een Oost-Duitser ten deel kon vallen, was dat zijn West-Duitse familieleden hem 'westerse' producten toestuurden, was het hypothetisch mogelijk dat hij van zijn West-Duitse tante een kerstpakket kreeg, met daarin de in het westen van het land verpakte, maar door hemzelf geproduceerde goederen.

Een ander voorbeeld waaruit blijkt hoe ver de Oost-Duitse staat ging om westerse valuta te verkrijgen, zijn de zogenaamde *Intershops*. Dat waren winkels waar westerse producten werden verkocht, tegen betaling van westerse valuta. Let wel: op Oost-Duitse bodem bestonden dus winkels, waar dingen verkocht werden, die eigenlijk niet mochten bestaan²⁹, die echter mogelijkwerwijs in Oost-Duitsland zelf geproduceerd waren, en die, nadat ze naar het Westen waren geëxporteerd en weer door de DDR waren 'terug'-geïmporteerd, door Oost-Duitsers konden worden gekocht, tegen betaling van geld, dat ze officieel niet mochten bezitten, maar dat de staat – aangezien het tóch circuleerde – bij voorkeur in eigen zak stak. Als dit geen vervreemding is! Op zoek naar materiaal over deze curieuze winkels deelde het hoofd van het archief in Rudolstadt me mee dat dat er waarschijnlijk niet zou zijn: 'Die winkels waren zo in tegenspraak met de officiële ideologie, dat er waarschijnlijk nooit een woord over is geschreven: ze waren er gewoon opeens.'

Inderdaad heb ik nooit ergens een bericht gevonden waarin de op-

richting van deze winkels werd beargumenteerd. Wél trof ik in de Stasi-archieven berichten aan van medewerk(st)ers van de Intershop in Rudolstadt. Daarin werd bijvoorbeeld melding gemaakt van het feit dat bepaalde mensen de winkel wel erg regelmatig bezochten. Was het niet verdacht dat ze zoveel West-Duits geld hadden? Hoe kwamen ze daaraan?³⁰ Het merendeel van de Oost-Duitse bevolking ervoer pas na de val van de Muur op welke (enorme) schaal de Stasi hen in de gaten had gehouden.³¹ Maar omdat men ten tijde van de DDR wel vermoedde dat er Stasi-informanten in de Intershops werkzaam waren, bezochten veel mensen (vooral wanneer ze een officiële functie bekleedden) bij voorkeur een Intershop in een andere stad.

De Intershop is waarschijnlijk het bekendste voorbeeld van de manier waarop de DDR harde westerse valuta binnenhaalde, maar er werd bijvoorbeeld ook een postorderbedrijf in de DDR opgericht, waar westerse goederen besteld konden worden. Oost-Duitsers kregen de catalogi thuisgestuurd, zodat ze de nieuwste West-Duitse televisies en kledingstukken op hun gemak konden bekijken. Omdat de goederen alleen tegen betaling van D-Marken én vanuit West-Duitsland besteld konden worden, lieten Oost-Duitsers hun West-Duitse familieleden schriftelijk weten wat ze graag cadeau wilden krijgen. De prijs van de goederen werd natuurlijk navenant hoger.

Dit voorbeeld maakt duidelijk hoezeer de Oost-Duitse staat bereid was haar eigen ideologie met betrekking tot de economische inrichting van de samenleving aan te passen aan de harde noodzaak om geld te verdienen. In typisch westerse bewoordingen:

‘Daß die Verhältnisse überhaupt noch so sind, verdankt die DDR dem verhaßten Kapitalismus. Das Faszinierende am Wirtschaftsleben dieses Staates ist, daß das, was an sich nicht funktionieren kann, in bescheidenem Maße durch das funktioniert, was nicht sein darf. Die DDR-Wirtschaft hat die ‘doppelte’ Buchführung erfunden.’³²

Hoewel de Oost-Duitse kranten, televisieprogramma's, tijdschriften en onderwijsprogramma's dagelijks uitvoerig berichtten over de uitbuitende en vervreemdende kapitalistische samenlevingen, waar de productie en uitwisseling van goederen op de zogenaamd vrije markt plaatsvond, was de Oost-Duitse economie dermate afhankelijk van export, dat ze bereid was alle socialistische principes uit te hollen in ruil voor harde valuta.

Zoals de hiervoor genoemde voorbeelden duidelijk maken, was de materiële wereld in de DDR dan ook een aaneenschakeling van discrepanties tussen de mooie verhalen die daar van staatswege over verteld werden enerzijds en de schrale werkelijkheid van alledag anderzijds.

Hoezeer er ook werd verkondigd dat juist de materiële inrichting van de Oost-Duitse samenleving de basis was van een door individuele zelfvervulling en onderlinge saamhorigheid gekenmerkt bestaan, de alledaagse realiteit in de DDR bestond uit lange rijen voor winkels, uit spaanplaat kasten waarop een plasticfolie met houtmotief was geplakt en uit winkels, waar Oost-Duitsers door de geheime dienst in de gaten werden gehouden, omdat ze er West-Duits waspoeder kochten, dat ze zelf geproduceerd hadden, maar dat ze in een gewone Oost-Duitse winkel, tegen betaling van Oost-Duits geld, niet konden kopen.

Materieel geluk?

Het rare is echter, dat juist omdat de DDR met betrekking tot een van de kernthema's van de dominante staatsideologie op geen enkele manier waarmaakte wat ze beloofde, 'het materiële' in dit land steeds belangrijker werd, wellicht zelfs belangrijker dan in het Westen het geval was.³³

Vanwege de centrale regulering en de continue schaarste op materieel-consumptief gebied, besteedden Oost-Duitsers noodgedwongen veel tijd en energie aan het kopen van spullen. En ook in sociaal en cultureel opzicht was consumptie hier een veel alomvattender aangelegenheid dan in het Westen: zoals gezegd bestonden er sociale netwerken, waarin materiële uitwisseling, ruil en informatie een centrale plaats innam, collega's hielpen elkaar met het verkrijgen van schaarse spullen en altijd en overal was men op zijn hoede of er wellicht ergens nog iets te krijgen zou zijn. 'Het materiële' omvatte hier veel méér dan de dingen zelf: het was een netwerk van contacten, een web van betekenissen, van clues, hints, het juist leren interpreteren van veelzeggende signalen en het ontwikkelen van de juiste sociale vaardigheden.

Zodoende kon een deel van de socialistische boodschap omtrent onderlinge gelijkheid, solidariteit en betrokkenheid, zijn alledaagse bevestiging en concrete invulling vinden in het streven van veel mensen naar materiële bevrediging. Voor een ander in de rij staan is immers ook een uiting van onderlinge betrokkenheid. En zoals ook de antropoloog John Borneman opmerkt³⁴, waren juist dat soort concrete, alledaagse ervaringen het aanknopingspunt voor een vorm van (ambivalente en deels tegendraadse) identificatie met de socialistische ideologie en beloften.

Juist omdat het streven naar een materieel bevredigend leven in de DDR een dagelijks terugkerende bron van frustratie was, kon 'het materiële' hier een belangrijk condensatiepunt worden, niet alleen van sociale contacten tussen mensen, maar ook van individuele strevingen en gevoelens van welzijn en geluk.³⁵ Uiteindelijk werd het materiële in

Oost-Duitsland zó belangrijk, dat de West-Duitse historicus Lutz Niethammer, die in 1987 toestemming kreeg om in de DDR een *oral history*-onderzoek uit te voeren, tot de volgende conclusie kwam:

'Die Versorgungskritik wurde zu einem beherrschenden Thema fast jedes Interviews (...) (es schien) wie ein offiziell lizenziertes Ventil und zugleich ein Ausdruck *eines tiefen Konsensus mit den ökonomistischen Wertannahmen des Systems* (...) Der Ökonomismus, *jene* (...) nur allzu verständliche *Reduktion der Fülle des Lebens auf das unmittelbar Materielle*, war in der DDR zur "lingua franca" geworden, in die sich alle Gefühle übersetzen mußten.'³⁶

De vraag in hoeverre Oost-Duitsers zich identificeerden met de materieel gefundeerde beloften die van staatswege over hen werden uitgestort, is hiermee tot op zekere hoogte beantwoord. Het dagelijks leven in de DDR was extreem materialistisch en het maakt weinig uit of dat nu in overeenstemming was met de officiële ideologie, of er slechts de onbedoelde uitkomst van was: de DDR was een buitengewoon materialistische samenleving. En omdat de inzet daarbij zo hoog was en de beloften tot in de hemel reikten, waren de onvrede, de teleurstellingen en de (onbewuste) verwachtingen navenant hoog. Dát is wat de inwoners van de DDR in 1989 parten heeft gespeeld. De DDR was immers niet alléén een dictatuur, maar ook een belofte. In sociaal-psychologisch opzicht kon de socialistische ideologie in de DDR zich laven aan een aantal strevingen en verlangens, die in algemene zin kenmerkend zijn voor het leven in West-Europese samenlevingen: het streven naar een materieel betere toekomst, het verlangen naar sociale geborgenheid en inbedding, én de hoop ooit zoiets als ware 'zelfvervulling' te realiseren. De voornaamste ingrediënten van de socialistische heilsfantasieën gaven voeding aan '(d)e eeuwige belofte van een betere toekomst'³⁷, die wellicht ooit, ergens, gerealiseerd zou worden'.³⁸ En omdat dergelijke strevingen en verlangens in de DDR dagelijks gevoed én gefrustreerd werden, is het weinig verbazingwekkend dat de wondere wereld van het Westen in de collectieve Oost-Duitse verbeelding een belangrijke rol speelde.

Oost-Duitse dromen over *das Echte*

Voor veel Oost-Duitsers was alles dat uit het Westen kwam even geweldig. Het maakte niet uit of het een gewone reep chocolade, ingemaakte perzikken of een spijkerbroek was: wanneer iets uit het Westen kwam, was het alleen al om die reden bijzonder.

Lege bierblikjes werden in de kastenwand in de woonkamer uitge-

stald als de meest kostbare kleinoden; kinderen konden zich in een bijzondere aandacht verheugen, wanneer ze hun schoolspullen in een plastic tasje van een West-Duitse supermarkt vervoerden, en wanneer jongeren naar Tsjecho-Slowakije op vakantie gingen, namen ze altijd West-Duitse langspeelplaten mee, die daar wél en in eigen land niet verkocht werden. De kerstpakketten die veel Oost-Duitsers jaarlijks van hun West-Duitse familieleden ontvingen waren zó bijzonder, dat de cadeautjes die deze bevatten, als kleine schatten werden bewaard. De zeep die in bijna elk kerstpakket zat, werd vaak zo spaarzaam gebruikt dat men het nét redde tot de volgende kerst. Dan kregen mensen nieuwe zeep en konden ze zich weer een jaar lang hullen in de geur van het West-Duitse leven.

Eigenlijk geldt voor alle West-Duitse goederen hetzelfde: die dingen waren het tastbare, geurende, smaakvolle 'symbool' van een leven, dat niet zomaar 'anders' was dan het Oost-Duitse, maar dat in feite was zoals een (Duits) leven volgens veel Oost-Duitsers behoorde te zijn. Wanneer Oost-Duitsers hun wereld vergeleken met die aan gene zijde van de Muur, was de uitkomst iets als het verschil tussen 'echt' en 'na-maak'.³⁹ In de ogen van Oost-Duitsers was het leven aan de andere kant van de Muur zoals het hunne eigenlijk had moeten zijn.

De rigide afscheiding tussen de twee Duitslanden vormde natuurlijk de perfecte voedingsbodem voor dergelijke 'Phantasien und Projektionen'.⁴⁰ Zo dichtbij, slechts gescheiden door een Muur, lag daar een wereld die enerzijds zo vertrouwd en bekend was, dat het voor hetzelfde geld hun wereld had kunnen zijn. En wanneer de geallieerden de grens na de oorlog anders hadden getrokken, was dat wellicht inderdaad het geval geweest. Tegelijkertijd was die wereld absoluut onkenbaar: niemand kon de Muur over, niemand kon werkelijk aan het West-Duitse leven deelnemen en niemand kon er ooit achterkomen hoe het leven temidden van die mooie plaatjes écht was. Die gelijktijdige (geografische en sociaal-psychologische) nabijheid én onbereikbaarheid was 'een voortreffelijke voedingsbodem voor paradijselijke fantasieën en projecties'.⁴¹

Zoals Maaz en Simon duidelijk maken, waren de Oost-Duitse fantasieën omtrent het West-Duitse leven grotendeels gebaseerd op projecties: het ging om elementen, aspecten en onderdelen uit de eigen wereld, die in 'paradijselijke' vorm aan het West-Duitse bestaan werden toegeschreven. Wanneer de Oost-Duitse psychologe Annette Simon de euforie beschrijft, die velen in de DDR ervoeren toen de Berlijnse Muur viel, laten haar woorden zich lezen als een beschrijving van wat het betekent eindelijk 'zichzelf te zijn' en 'zichzelf terug te vinden':

'In einem euphorischen Sinne fühlen sie sich für einen Moment wieder "ganz". Das gute Gefühl, wenn Objekt- und Ich-Spaltung aufgehoben werden: Realität und Wunschproduktion werden eins.'⁴²

De Oost-Duitse schrijfster Christa Wolf beschrijft iets vergelijkbaars wanneer ze probeert het geluk van toen onder woorden te brengen: 'Eenige Wochen lang waren sie wirklich die, die sie sein könnten.'⁴³

Eindelijk waren Oost-Duitsers werkelijk geworden, wie ze (altijd al) hadden kunnen zijn. Het is geen toeval dat met name de materiële kenmerken van het West-Duitse bestaan het aanknopingspunt waren voor dergelijke zelfrealisatie-fantasieën. Waar de Oost-Duitse wereld aan elkaar hing van mooi klinkende beloften over 'het materiële' als basis van ware zelfrealisatie en saamhorigheidsgevoelens, terwijl diezelfde beloften op alle mogelijke manieren en constant werden gecorrumpeerd, leek de wereld aan gene zijde van de Muur de ultieme realisatie van 'hoe wij eigenlijk hadden moeten zijn'. Dáár leken alle mogelijkheden aanwezig om eindelijk te bereiken wat men zolang als einddoel voorgespiegeld had gekregen, zonder dat het ooit 'waar' werd gemaakt. En westerse dingen waren de vindplaats van dit ware Oost-Duitse zelf: met behulp daarvan zou *das Echte* kunnen worden bereikt en gevonden.

'In the days and weeks after the opening (of the Berlin Wall, MV), East Germans gorged themselves on the symbolic goods of West German nationness. (...) They flocked to the shopping centers and stores in a consumptive orgy (...) and they sought those items that most define the West German self.'⁴⁴

Op de vraag wat in hun ogen het voornaamste verschil was tussen de West- en de Oost-Duitse materiële wereld, werd doorgaans echter niet – zoals ik verwachtte – geantwoord dat West-Duitse spullen kwalitatief beter of mooier waren dan de Oost-Duitse spullen. Op die vraag volgden doorgaans enigszins dromerige verhalen waarin de glans genoemd werd, die er om het Westen heen hing, of de kleuren: die waren daar altijd zoveel helderder dan in de DDR! Het West-Duitse leven leek wel te schitteren, zo vertelden mensen me; het leek te baden in een bepaald licht. Alles dat daar vandaan kwam smaakte beter en het rook lekkerder dan in de DDR. '(A)lles, was von drüben kam, hatte diesen neonartigen Geruch. Der als Aroma der Ferne im Leuchtbild der Banane stand.'⁴⁵ In de DDR waren de kleuren altijd bleker en grauwer dan *drüben* en alles leek er somberder.

Het leven aan de andere kant van de Muur bood een totaal andere 'sinnlich-ästhetische'⁴⁶ ervaring, veelal eenvoudigweg omschreven als

das goldene Westen. En de Oost-Duitse schrijver Thomas Rosenlöcher heeft het over de 'shine of progress'⁴⁷ die om alles uit het Westen heen hing. Elders beschrijft hij hoe hij vroeger merkte wat het verschil was tussen zijn West-Duitse oom en hemzelf: vooral de manier waarop ze met westerse dingen (konden) omgaan, was onvergelijkbaar: 'Das Unterschied zwischen ihm und uns (war): daß er Bananen meinte, wenn er uns Bananen gab, wogegen wir das Leuchtbild eines anderen Lebens dankend entgegennahmen.'⁴⁸

Voor de West-Duitse oom waren bananen gewoon bananen, terwijl ze voor Oost-Duitsers het helder oplichtende 'symbool' van een ander leven waren. En de voornaamste reden waarom Kerstmis ook voor Rosenlöcher elk jaar weer een waar hoogtepunt was, was vooral dat dan eindelijk de West-Duitse kerstpakketten arriveerden. Wanneer die op tafel werden gezet, leek de hele woonkamer te baden in een helder licht: het was 'ein inwendiges Leuchten, das selbst von den Puddingpulvern ausging'. En dan die 'geur van verweg', die er van die pakken uitging!⁴⁹

Omgekeerd geldt eveneens dat West-Duitsers die de DDR bezochten, altijd getroffen waren door de sensorische indrukken die dat land bij hen achterliet. 'Man muß es gesehen, gerochen, gefühlt, geschmeckt haben. (...) Denn es ist nicht vorstellbar', aldus een in 1971 geschreven bericht in het West-Duitse periodiek *Der Arbeitgeber*, na een bezoek aan de DDR.⁵⁰

Het is geen toeval dat er in de Oost-Duitse beschrijvingen over het Westen zo vaak voorbeelden gebruikt worden die betrekking hebben op de glans, de kleuren, de 'aaibaarheid', de smaak en de geur van die wereld. Het zijn allemaal zintuiglijke prikkels die op een heel directe, want lichamelijke manier informatie verschaffen over de wereld waar ze uit voortkomen. En het doet er nauwelijks toe hoe die geur, glans, kleur of smaak precies zijn: de zintuiglijke indrukken dragen het bestaande beeld en maken dat tot een persoonlijke, lichamelijke ervaring.⁵¹

Zo vertelde een Oost-Duitse schrijfster, die in het Goethe-instituut in Amsterdam een lezing hield, hoe ze er ten tijde van de DDR altijd voor had gezorgd dat ze haar zoon en zijn kleren met West-Duitse zeep waste. Het had te maken, zo realiseerde ze zich nu, met haar schuldgevoel jegens hem: zij had hem gemaakt en dus was zij er verantwoordelijk voor dat hij hier, in dit land, moest opgroeien. En hoewel ze hem niet in een West-Duitser kon veranderen, was het minste dat ze kon doen, ervoor zorgen dat hij althans naar West-Duitsland rook.

Het verhaal maakt duidelijk dat westerse dingen niet zomaar het symbool waren van een ander, of zelfs een beter leven; ze waren de tastbare, geurende, glanzende en smaakvolle informatiedragers met

behulp waarvan de Oost-Duitse identificatie met het Westen, als de plek waar 'wij ons ware zelf zouden (hebben) kunnen zijn', een fysieke ervaring werd. Met behulp van de zintuiglijke prikkels die de West-Duitse goederen teweegbrachten, kregen de Oost-Duitse fantasievoorstellingen een vele malen 'echter' en onrelatievebaarder karakter, dan ze als mentale voorstelling ooit hadden kunnen hebben.

Oost-Duitsers leefden in de belofte dat de utopie bereikt zou worden (door hard te werken en een materieel betere toekomst op te bouwen), zij meenden (onder meer op grond van de geografische en emotionele nabijheid en bekendheid) dat die belofte aan gene zijde van de Muur gerealiseerd was en die (geprojecteerde, gefantaseerde) 'kennis' vond zijn bevestiging in hun fysieke kennismakingen met die wereld. Een geurend stuk zeep, een glanzend bierblikje, een knisperende plastic tas of een sappige perzik: aan de hand van dergelijke lichamelijke prikkels, werd het bestaande beeld tot een persoonlijke en lichamelijke ervaring: 'zo zou ik kunnen zijn, als ik maar in de wereld van die spullen was'. *'Der äußere Glanz des Westens schürt die Hoffnung: wenn wir das auch haben, dann wird es uns endlich gutgehen.'*¹⁵² En hoezeer die hoop ook mag zijn ingegeven door de Oost-Duitse geschiedenis, met zijn hooggespannen materiële verwachtingen en zijn onbedoelde identificatie met het materieel welvarender West-Duitsland; tegelijkertijd schitterde die hoop Oost-Duitsers heel concreet tegemoet wanneer ze naar het Westen keken en daar die dingen zagen, waarin zij hun geïdealiseerde Zelf meenden te herkennen. Want wanneer hun ogen de glans, de heldere kleuren en de schittering van die dingen opvingen, wanneer hun neus de geur opsnoof die ervan uitging, wanneer hun handen en eventueel ook hun tong kennismaakten met die dingen, werd datgene, wat ze voor hun eigen ideale zelf aanzagen, tot een alomvattende lichamelijke ervaring. Al kijkend, ruikend, voelend en proevend vulde 'het symbool' hun lichaam en zorgde ervoor dat de Oost-Duitser die een West-Duits kerstpakket opende, even meende te voelen hoe het was om te zijn, wie hij eigenlijk had kunnen zijn: zo namelijk ...

Materiële cultuur:

Een zinnelijke kennismaking met heelheid

De aantrekkingskracht van westerse dingen in Oost-Duitsland hing samen met de hoop en het verlangen om met behulp van die dingen iets te vinden dat je 'onze ware identiteit' zou kunnen noemen. Maar nadat de Muur in 1989 viel en de dingen eindelijk voor Oost-Duitsers binnen bereik kwamen, gebeurde er eerder het tegendeel.

Ook in Nederlandse kranten is breed uitgemeten hoe het Oost-

Duitse bestaan sinds de val van de Muur veranderd is: vrijwel alle tot dan toe geldende normen, waarden, regels, wetten en gebruiken zijn verdwenen of veranderd, en iets vergelijkbaars geldt voor (min of meer gedeelde) ideeën met betrekking tot correct gedrag, abortus, (homo)seksualiteit, zwart werk, werkloosheid, echtscheiding, kinderopvoeding, scholing, (zelf)disciplineren en wat dan ook.

En nog afgezien van het feit dat de materiële overvloed een concrete en actieve bijdrage levert aan (wat ervaren wordt als) het uiteenvallen van de samenleving en aan het vervreemdende gevoel dat men door en voor dingen geleefd wordt⁵³, is de huidige situatie in Oost-Duitsland de ultieme confrontatie met het feit dat er niet zoiets bestaat als een duidelijke, als zodanig herken- en benoembare (collectieve) identiteit, maar dat, integendeel, alles wat vanzelfsprekend leek, opeens in zijn tegendeel kan komen te verkeren. Die ervaring is niet alleen verscheurend, ze gaat gepaard met een fundamenteel gevoel van twijfel met betrekking tot de vraag 'wie zijn wij eigenlijk'.

'Entfremdung folgt auf Entfremdung', aldus het bittere commentaar van Christa Wolf⁵⁴, nu alles aan de hand waarvan ze gewend was zich te oriënteren en alles wat hier voorheen gewoon haar leven was, vrijwel van de ene op de andere dag veranderd is. Temidden van alle veranderingen vraagt Wolf zich af, of ze zelf nog wel weet wie ze is: 'Ich? Wer war das? Welches aus den multiplen Wesen, aus denen "ich selbst" mich zusammensetze?'⁵⁵ En hoewel doorgaans in minder mooie, minder doordachte bewoordingen, zijn het gevoelens die je overal in Oost-Duitsland kunt optekenen. 'We zijn onszelf kwijt' heet het bijvoorbeeld, of er wordt gesproken over de 'Brüche in unsere Biografie'.

In Oost-Duitsland is momenteel een collectieve vertwijfeling merkbaar met betrekking tot een leven waarvan mensen zich – terugkijkend – bijna afvragen of zij het wel waren die het leefden. Temidden van alles dat er veranderd is vragen mensen zich af in hoeverre zij dezelfde zijn gebleven. In plaats van zichzelf te vinden in die wereld van mooie plaatjes, werden ze geconfronteerd met wat je 'de postmoderne bestaansconditie' zou kunnen noemen; met de ervaring dat niets 'Is' en dat, in tegendeel, alles (inclusief zichzelf) veranderlijk, relatief en artificieel is. En dat brengt een sterk gevoel van vervreemding met zich mee.

Nu al hun kennis de vorm van twijfels en hypothesen heeft aangenomen, zie je in Oost-Duitsland dat mensen op alle mogelijke manieren proberen om het werkelijkheidsgehalte van hun als 'gemaakt' ontmaskerde bestaan te vergroten.⁵⁶ De vele rechts-extremistische aanslagen en groeiende aanhang van obscure sekten en new age-achtige groeperingen zijn hiervan de meest in het oog springende voorbeelden. Maar ook de zogenaamde *Ostalgie* (nostalgie naar de DDR), een fenomeen dat in het westen van het land op groot onbegrip stuit, moet in dat licht begre-

pen worden: ondanks alle tekortkomingen was de wereld toen in ieder geval overzichtelijk. Mensen waren hun bestaan tenminste zeker.⁵⁷

Wat mensen in Oost-Duitsland momenteel collectief zoeken, is het soort stevigheid, vastigheid en soliditeit, dat je met de term 'identiteit' zou kunnen aanduiden. Ze zoeken de zekerheid, dat hun bestaan iets is en dat zichzelf iets Zijn, los van de veranderende context waarin ze zich bevinden. En juist die zekerheid is onvindbaar. Het verlangen ernaar is tevergeefs. Ook Oost-Duitsers ervaren momenteel dat 'there is no selfhood (...) (t)he "self" (is just) a reification'.⁵⁸ Waar ze hadden gehoopt en gedacht hun Zelf in de dingen te vinden, blijkt het tegendeel het geval te zijn. En hoewel materiële goederen een belangrijke rol kunnen vervullen in het ontwikkelingsproces waarin mensen hun steeds veranderende identiteiten vorm en uitdrukking geven, bieden ze – als zodanig – geen identiteit.

Waar Daniel Miller de veranderlijkheid, dynamiek en instabiliteit van het zelf als uitgangspunt nam voor een theorie over 'the development of (...) group identity' en de steeds verdergaande 'construction of identity'⁵⁹, waarbinnen hij vervreemding slechts als een tijdelijke fase herkende, die (middels consumptie) kon worden opgeheven in het grotere proces van zelfontwikkeling, denk ik dat de huidige situatie in Oost-Duitsland duidelijk maakt dat er tussen mensen en dingen eerder een omgekeerd proces plaatsvindt.

Wat we in Oost-Duitsland zagen, is dat mensen zich de felbegeerde materiële objecten uit het Westen juist toeëigenden, omdat ze deze – al kijkend, ruikend, voelend en eventueel proevend – als een zintuiglijk vervullende ervaring van 'zelf' meenden te herkennen. En die identificatie was vervolgens aanleiding tot gevoelens van vervreemding. Want natuurlijk kun je 'jezelf' niet vinden of worden door iets te kopen. En toch was juist dát het Oost-Duitse verlangen: een materieel geperfectioneerde wereld, als basis voor sociale geborgenheid en individuele zelfvervulling.

De recente veranderingen die zich hier te lande hebben voorgedaan zijn extreem. En hetzelfde geldt voor de geschiedenis van dit gebied, met zijn hooggespannen materialistische beloften en verwachtingen. Juist daardoor denk ik echter, dat er op dit moment in Oost-Duitsland een verlangen zichtbaar wordt, dat elders wellicht minder duidelijk aan de dag treedt: het verlangen naar ontologische zekerheid en vervulling. En het is geen toeval dat dat verlangen ten tijde van de DDR zowel gevoed werd door, als bevredigd leek te kunnen worden met behulp van, materiële objecten.

Kijkend naar een voorwerp dat hem aanspreekt, herkent de persoon die ernaar kijkt iets van zichzelf in het object. Wellicht representeert het ding iets dat kenmerkend is voor zijn levensstijl, karakter of zelf-

beeld. Wellicht herkent hij iets in het ding, dat hij zelf graag (wat meer) zou willen zijn. Maar hoe dat ook zij, het ding representeert iets van hem:

'The self is mirrored in the potential object of acquisition with questions which are rarely formulated and hardly ever articulated: "*Is that for me?*"; "*Am I like that?*"; "*Could that be (part of) me?*"; "*Could I be like that?*"; "*Would I like to be like that?*" and so on; an endless series of questions which are acts of self-formation in themselves.'⁶⁰

Kijkend naar een ding waarin hij een deel, een aspect, een stukje van zichzelf herkent gebeurt er iets met degene die het object bekijkt. Hij ziet het object, hij betast het waarschijnlijk even, wellicht gaat er een bepaalde geur vanuit. Maar ook wanneer dat niet het geval is ontstaat er een voorstelling van hoe het zal zijn en hoe het zal voelen, hoe hij zal zijn en hoe hij zich zal voelen, hoe zijn bestaan zal zijn en hoe zijn bestaan zal voelen, wanneer hij dit object zou aantrekken, wanneer hij erop zou gaan zitten, erin zou lezen of ermee zou koken, wanneer het in zijn woonkamer of garage zou staan. De zintuiglijke prikkels die er van het object uitgaan (via oog, vingers en eventueel neus) brengen een reeks associaties en voorstellingen teweeg, die zijn hele bestaan omvatten. En heel even is zijn bestaan associatief als het ware 'gevuuld' met datgene wat hij ziet. Heel even is zijn bestaan gevuld: heel, af, en 'vervuld', door de associaties en voorstellingen die werden opgeroepen door de zintuiglijke prikkels die het ding teweegbracht.

En daarna, vanaf dat hypothetische 'moment', mist hij het ding. Hij wil het hebben, hij moet het hebben. Het is alsof zijn bestaan plotse-ling iets mist. Heel even heeft hij gevoeld hoe het beter kon, perfecter kon, ja: hoe zijn bestaan, zijn zelf vervuld kon zijn. Hij moet het ding hebben: 'The pursuit of completion is the core around which the whole system revolves.'⁶¹ Het veelal onstuitbare, onstilbare verlangen dat objecten opwekken, is een verlangen naar compleetheid, vervulling, heelheid en ondeelbaarheid. Het is een verlangen naar Zelf (en) Zijn.

Campbell en Falk herkennen het kijken naar objecten als een 'zelf-construerende' daad. Mijns inziens kan dat echter alleen het geval zijn wanneer mensen hebben leren leven met het besef dat er niet zoiets bestaat als een min of meer afgeronde 'eigen identiteit'. Wanneer de relativiteit van het bestaan en van het eigen zelf draaglijk is, of wanneer men überhaupt niet stilstaat bij het feit dat er niet zoiets bestaat als een afgerond en onveranderlijk 'ik', kan *window-shoppin* een aangepaste manier zijn om je (tijdelijke, veranderende) zelf te herkennen of bij te stellen. Maar op momenten dat dat besef minder draaglijk is en men zich pijnlijk bewust is van het feit dat identiteiten veranderlijke

constructies zijn, is er altijd weer dat verraderlijke oog, die verraderlijke neus of hand, die je doet voelen: kijk eens wat je dáár ziet, ruikt en voelt! Zó zou jij kunnen zijn. Zó zou jouw bestaan kunnen zijn. Kijk er maar eens goed naar, en ruik het, voel het, proef het en voel dan wat je lichaam je belooft: zo ben jij ...

Het is verraad, zo weten we even later, wanneer de jurk thuis in de kast hangt, om van tijd tot tijd te worden aangetrokken, zonder dat dat echter ook maar in de verste verte een spoor van het opwindende gevoel teweegbrengt dat de koopster be kroop toen ze de jurk in de winkel in haar handen hield en voelde: die moet ik hebben, want dit Ben Ik.

Mét Miller ben ik van mening dat objecten een belangrijke (en constitutieve) rol spelen in het proces van individuele zelfontwikkeling. Maar terwijl Miller in dat proces een niet nader uitgewerkte fase van vervreemding herkent die door consumptie kan worden opgeheven, denk ik dat die vervreemding samenhangt met het feit dat mensen in het uiterlijk van materiële objecten een aspect van hun eigen 'identiteit' herkennen. En juist de aanschaf daarvan is vervolgens aanleiding voor gevoelens van vervreemding. Je kunt jezelf nu eenmaal niet kopen. En hoewel je mét objecten theoretisch wellicht de bouwstenen van je verdere ontwikkeling koopt, kan de veranderlijkheid van het eigen ik, die inherent is aan Millers nadruk op 'ontwikkeling', juist aanleiding zijn tot gevoelens van onthechting en verwarring. En die gevoelens trachten mensen te bezweren door dingen te kopen. Ze kopen dingen die een aspect van hun eigen verlangde zelf in materiële en solide vorm voorstellen, in de vage hoop dat zijzelf ook zo solide en echt, zo heel en ondeelbaar zullen zijn als het ding.

Het is een interpretatie die sterk leunt op het door Campbell ontwikkelde theoretische perspectief. Dingen zijn het aanknopingspunt voor grootse verlangens, dromen en fantasieën. Mét Campbell ben ik van mening dat die verlangens en fantasieën betrekking hebben op een perfectionering van de werkelijkheid. Terwijl Campbell echter stelt dat het hier om een relatief ongericht en onbenoembaar verlangen gaat, denk ik dat het hier dikwijls gaat om een verlangen de eigen identiteit zodanig te perfectioneren, dat deze daadwerkelijk iets is. En terwijl Campbell stelt dat de materialiteit van objecten geen rol speelt in het opwekken van dat verlangen, denk ik dat het grotendeels aan de materialiteit en de daarmee gepaard gaande zinnelijke eigenschappen van dingen te wijten is dat deze in bovengenoemde zin onweerstaanbaar zijn.

Ik zie, ruik, betast en proef, wie Ik Ben.

En als ik dat koop, Ben Ik.

Noten

1. Dit artikel is gebaseerd op onderzoek dat ik vanaf 1993 heb verricht in Oost-Duitsland. In 1993-1994 verbleef ik 15 maanden in Rudolstadt (30.000 inwoners, Thüringen) om veldwerk te doen: ik interviewde er mensen en deed er archief- en literatuuronderzoek. Het onderzoek werd gefinancierd door de Amsterdamse School voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek.

2. Mosse, 1987, p. 11.

3. Vanzelfsprekend leefde die hoop niet bij alle inwoners van Oost-Duitsland (in vergelijkbare mate); zo waren de wensen van het (min of meer) kritische, politiek links-georiënteerde, alternatieve en/of intellectuele deel van de bevolking niet zozeer gericht op materieel-consumptieve veranderingen. De reden dat ik in dit paper toch aanduidingen als 'de inwoners van Oost-Duitsland' gebruik, is dat ik me hier op dermate algemene en in Oost-Duitsland wijdverspreide fenomenen concentreer, dat ze betrekking hebben op het grootste gedeelte van de Oost-Duitse bevolking.

4. Voor een gedetailleerder analyse van de situatie in Oost-Duitsland, zie Veenis 1997, 1998 en 1999.

5. Zie bv. Douglas en Isherwood, 1980; Sahlins, 1976, p. 166-205; Leach, 1976, p. 55-65; maar ook Bourdieu, 1984.

6. Zie bv. Haug, 1986 en Taussig, 1987.

7. Miller, 1988, p. 354.

8. Idem.

9. Zie Miller, 1987, p. 215.

10. Coser, 1971, p. 51.

11. Miller, 1988, p. 354.

12. Van Beek, 1996, p. 9.

13. Campbell, 1987, p. 95.

14. Zie Campbell, 1997, p. 39.

15. Idem, p. 38.

16. Idem, 1987, p. 86.

17. Hierover stelt Campbell onder meer: 'Products are desired less because of their character as material objects than because consumers anticipate their possession will bring pleasurable experiences.' Campbell, 1997, p. 39.

18. Bornemann, 1992, p. 321.

19. Meuschel, 1992, p. 192.

20. Pracht, 1978, p. 22.

21. Meuschel, 1978, p. 78.

22. *Kultur im Heim*, 77/4, p. 34. Vanaf nu aangeduid als *K.i.H.*

23. Idem.

24. Idem, 65/3, p. 38.

25. Idem, 71/3, p. 3.

26. Idem, 71/4, p. 3.

27. Herting, 1968, p. 902.

28. Hetgeen overigens geheel in overeenstemming was met de socialistische ideologie met betrekking tot de vormgeving van het Oost-Duitse leven: het volgen van modieuze trends en het vernieuwen omwille van het vernieuwen was even verwerpelijk – want nutteloos, disfunctioneel en onpraktisch – als het versieren van dingen. Er is een eindeloze hoeveelheid literatuur waarin de strijd werd aangeboden met juist dat soort (westerse) smaakvoorkeuren. Zie vooral het tijdschrift *Form und Zweck*, maar ook K. Hirdina, 1982; H. Hirdina, 1988; John, 1980; Kagan, 1971; Kühne, 1981; Pracht, 1978.

29. Vanwege het bekende socialistische vertoog over het kapitalistische warenfetisjisme, zie ook Messing en Van Engeldorp Gastelaars, 1986, p. 169.

30. Gera/X/291/76/I.

31. Zie ook Joachim Gauck, 1992.

32. Klessmann en Wagner, 1993, p. 377.

33. Maar zie ook Borneman, 1992; Mitscherlich en Mitscherlich, 1967, p. 205 en Buruma, 1994, p. 63 over de centrale plaats en betekenis van materiële goederen en ontwikkelingen in naoorlogs West-Duitsland.

34. Bornemann, 1992, p. 120.

35. Zie ook Gries, 1991, p. 327.

36. Niethammer, 1991, p. 39. *Cursivering MV*.

37. Maaz, 1991, p. 11.

38. Voor de DDR geldt in dit opzicht iets vergelijkbaars als wat Slavojdiñek met betrekking tot het nazisme heeft opgemerkt: 'Paradoxically, the dangerous ingredient of Nazism is not its 'utter politicization' of the entire social life, but, on the contrary, the suspension of the political via the reference to an extra-ideological kernel, much stronger than in a 'normal' democratic political order.' (1996, p. 83).

39. Zie Diesener en Gries, 1992, p. 61.

40. Simon, 1995, p. 60.

41. Maaz, 1991, p. 190.

42. Simon, 1995, p. 15.

43. Wolf, 1994, p. 45.

44. Bornemann, 1992, p. 321. *Cursivering MV*.

45. Rosenlöcher, 1992, p. 9.

46. Simon, 1995, p. 60.

47. Rosenlöcher, 1992, p. 9.

48. Idem, p. 10.

49. Idem.

50. Klessmann en Wagner, 1993, p. 376.

51. Voor de relatie tussen geur en (onbewuste) herinneringen, zie vooral het eerste deel van Prousts romancyclus, *Combray*, waarin de auteur beschrijft hoe zijn jeugdherinneringen terugkomen wanneer hij de geur van een in lindebloesemthee gedrenkte Madeleine ruikt (1989 [1913]).

52. Maaz en Moeller, 1991, p. 37. *Cursivering MV*.

53. Zie ook Veenis, 1999.

54. Wolf, 1994, p. 46.

55. Idem, p. 194.

56. Met dank aan Mattijs van de Port voor de heldere formulering van een gedachte, waarvoor ik in algemene zin mede aan hem schatplichtig ben.

57. 'Zeker' wordt hier letterlijk bedoeld: het leven in een dictatuur biedt een grote mate van helderheid, duidelijkheid en ontologische zekerheid. Ik kan hier helaas niet verder op die gedachte ingaan, maar zie Veenis, 1998.

58. Battaglia, 1995, p. 2.

59. Miller, 1987, p. 204 en 205.

60. Falk en Campbell, 1997, p. 4. *Cursivering in origineel*.

61. Falk, 1994, p. 144.

Literatuur

Battaglia, D., *Problematizing the Self: A thematic introduction*, in: Idem (red.), *Rhetorics of self-making*, University of California Press, Berkely 1995, p. 1-16.

Beek, G. van, *On materiality*, *Etnofoor IX* (1996) 1, p. 5-24.

- Borneman, J., *Belonging in the two Berlins: Kin, state, nation*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.
- Bourdieu, P., *Distinction: A social critique of the judgement of taste*, Harvard University Press, Cambridge 1984.
- Buruma, I., *Het loon van de schuld: Herinneringen aan de oorlog in Duitsland en Japan*, Atlas, Amsterdam/Antwerpen 1994.
- Campbell, C., *The romantic ethic and the spirit of modern consumerism*, Basil Blackwell, Oxford 1987.
- Campbell, C., The romantic ethic and the spirit of modern consumerism: Reflections on the reception of a thesis concerning the origin of the continuing desire for goods, in: S. Pearce (red.), *Experiencing material culture in the Western world*, University of Leicester Press, Londen 1997, p. 36-49.
- Coser, L.A. *Masters of sociological thought: Ideas in historical and social context*, Harcourt Brace Jovanovich Publishers, San Diego 1971.
- Diesener, G. en R. Gries, Chic zum Geburtstag unserer Republik: Zwei Projekte zur Produkt- und Politikpropaganda im Deutsch-Deutschen Vergleich, *Geschichtswerkstatt* (1992) 25, p. 56-69.
- Douglas, M. en B. Isherwood, *The world of goods: Towards an anthropology of consumption*, Penguin, Harmondsworth 1980.
- Falk, P., *The consuming body*, Sage, Londen 1994.
- Falk, P. en C. Campbell (red.), *The shopping experience*, Sage, Londen 1997.
- Gauck, J., *Die Stasi-Akten: Das unheimliche Erbe der DDR*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1992.
- Gries, R., *Die Rationen-Gesellschaft, Versorgungskampf und Vergleichsmentalität: Leipzig, München und Köln nach dem Kriege*, Westfälisches Dampfboot, Münster 1991.
- Hager, K., *Beiträge zur Kulturpolitik: Reden und Aufsätze 1972 bis 1981*, Dietz Verlag, Berlin 1981.
- Haug, W.F., *Critique of commodity aesthetics*, Polity Press, Cambridge 1986.
- Herting, H., Sozialistischer Humanismus - sozialistischer Realismus: Zur Diskussion um das sozialistische Menschenbild in den dreißiger Jahren, *Weimarer Beiträge* 14 (1968) 5, p. 901-928.
- Kleßmann, Ch. en G. Wagner, *Das gespaltene Land: Leben in Deutschland 1945-1990: Texte und Dokumente zur Sozialgeschichte*, C.H. Beck, München 1993.
- Leach, E., *Culture and communication: The logic by which symbols are connected*, Cambridge University Press, Cambridge 1976.
- Maaz, H.-J., *Psychogram van Oost-Duitsland*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1991.
- Messing, M. en Ph. van Engeldorp Gastelaars, Arbeidssatisfactie en maatschappelijke orde, in: Van Engeldorp Gastelaars (red.), *De DDR, het onbekende Duitsland: Onderzoek naar een communistische samenleving*, Eburon, Delft 1986.
- Meuschel, S., *Legitimation und Parteiherrschaft in der DDR: Zum Paradox von Stabilität und Revolution in der DDR 1945-1989*, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1992.
- Miller, D., *Material culture and mass consumption*, Basil Blackwell, Oxford 1987.
- Miller, D., Appropriating the state on the council estate, *Man* (1988) 23, p. 353-372.
- Mitscherlich, A. en M. Mitscherlich, *Die Unfähigkeit zu trauern: Grundlagen kollektiven Verhaltens*, Piper, München 1967.
- Moeller, M.L. en H.-J. Maaz, *Die Einheit beginnt zu Zweit: Ein deutsch-deutsches Zweigespräch*, Rowohlt, Berlin 1993.
- Mosse, G.L., *Masses and man: Nationalist and fascist perceptions of reality*, Wayne State University Press, Detroit 1987.

- Niethammer, L., *Glasnost privat* 1987, in: Idem (red.), *Die volkseigene Erfahrung: Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR*, Rowohlt, Berlin 1991, p. 9-76.
- Pracht, E. e.a., *Ästhetik Heute*, Dietz Verlag, Berlin 1978.
- Proust, M., *Combray*, Bezige Bij, Amsterdam 1989.
- Rosenlöcher, Th., *Der Untergang der Banane*, in: W. Solms, *Begrenzt glücklich: Kindheit in der DDR*, Hitzeroth, Marburg 1992.
- Sahlins, M., *Culture and practical reason*, The University of Chicago Press, Chicago/Londen 1976.
- Simon, A., *Versuch, mir und anderen die ostdeutsche Moral zu erklären*, Psychosozial Verlag, Giessen 1995.
- Slavojdiček, S., *Fantasy as a political category: A Lacanian approach*, *Journal for the Psychoanalysis of Culture and Society* 2 (1996) 1, p. 78-86.
- Taussig, M., *The devil and commodity fetishism in South America*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1987.
- Veenis, M., *Fantastic things*, in: S. Pearce (red.), *Experiencing material culture in the Western world*, University of Leicester Press, Londen 1997, p. 154-175.
- Veenis, M., *The irresistible smell of being: Fantasies and consumergoods in East Germany*, Paper presented at the conference *Fantasy spaces: The power of images in a globalizing world*, Universiteit van Amsterdam, 26-29 augustus 1998.
- Veenis, M., *Consumption in East Germany: The seduction and betrayal of things*, *Journal of Material Culture* 4(1999) 1, p. 81-114.
- Wolf, Ch., *Auf dem Weg nach Tabou: Texte 1990-1994*, Kiepenheuer en Witsch, Keulen 1994.

Geraadpleegde tijdschriften

Form und Zweck
Kultur im Heim